

Тетяна Вакулова

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

T. Vakulova Civilizing dimensions of the Ukrainian regions The basic Ukrainian regions and features of civilizations are examined in the article. On the basis of important descriptions of civilizations — religion and language the analysis of civilization belonging of regions is conducted. Led danni of sociological researches which confirm the fact of civilization variety of the Ukrainian regions.

У сучасній українській політичній науці тема цивілізаційного різноманіття України посідає одне з чільних місць. Увага аналітиків до цього питання є закономірною. Цивілізаційне різноманіття нашої держави спостерігається, і цей факт став очевидним. Президентські вибори 2004 року, парламентські — 2006 та події квітня 2007 року є підтвердженням того, що у геополітичному плані Україна — це складна територія, яка знаходиться на перехресті як мінімум двох цивілізацій. Це визначало і визначає політичну історію України. У цьому полягає її постійна цивілізаційна і геополітична особливість, яка не зникне з ходом історії. Це історичний і геополітичний факт, який є частково результатом процесу глобалізації.

Політичні та економічні кризи, які відбувалися у 2004, 2006, у квітні 2007 та 2008–2009 роках ще раз показали наявність двох частин України, Західної та Східної, які являють собою регіони з різною цивілізаційною належністю, з різними соціокультурними системами, політичними симпатіями.

У зв'язку з цим Ю.Левенець у своїй роботі «Держава у просторі громадянського суспільства»¹ зазначив: «Аналіз причин цього явища показав, що тут існують глибинні протиріччя цивілізаційного порядку. Йдеться про комплекс причин, які визначають підґрунтя

соціуму, його економічний та соціальний фундамент, а також рівень політичної культури, які істотно впливають на формування стереотипів політичної поведінки як еліт, так і населення загалом. Україна в цьому плані є країною індустріально-аграрного типу цивілізаційного розвитку, де значний вплив мають традиції, а це є підґрунтям політичного консерватизму, що за такого типу цивілізації погано кореспондується з принципами верховенства права. Звичай і традиція, авторитет і безпосередній вплив: родинний, земляцький, етнічний, корпоративний тощо — все це відіграє значну роль у регулюванні як суспільних, так і політичних відносин. Допоки суспільство не трансформується як певна цивілізаційна система, де відносини набудуть формалізованого вигляду, сподіватися на утвердження принципу верховенства права передчасно»¹. Сьогодні є два ключові поняття, які стають головними у глобальному і регіональному політологічному мисленні, а саме — «цивілізація» та «нація». Вони спонукають до їх аналізу у зіставленні і взаємодії в контексті національних та цивілізаційних процесів².

Актуальність теми полягає у тому, що Україна сьогодні — це територія, яка тривалий час знаходилася під впливом західної цивілізації (Польща, Річ Посполита) і православно-слов'янської (Росія), а також ісламської (Кримське ханство). За географічним положенням Україна займає серединне положення між Заходом і Сходом. Вона є територією зустрічного руху культурно-цивілізаційних цінностей. У цьому і феномен нашої держави. Звідси і суперечливість поведіння українців. Цивілізаційна належність дає змогу показати існуюче цивілізаційне різноманіття регіонів України, а також вплив цивілізаційного фактора на їх формування. Питання можна сформулювати й таким чином: як відбувається цивілізаційний вплив на політичні процеси, з одного боку, та як національні характеристики впливають на цивілізаційні процеси, з іншого.

Для України як для держави з особливим геополітичним положенням та культурно-цивілізаційним різноманіттям регіонів дуже важливо враховувати факт цивілізаційного різноманіття. Ця проблема ще недостатньо вивчена в українській політичній думці. Безперечно, вона має перспективу для подальших досліджень.

Метою статті є визначення основних українських регіонів, які характеризуються різними цивілізаційними рисами: мовою, культурними традиціями, релігією, політичними симпатіями, та вивчення впливу цивілізаційного чинника на політичні процеси в Україні.

Вивченню питання регіональних розходжень в Україні приділялася достатня увага. До нього зверталися М. Грушевський, В. Антонович,

акцентуючи увагу на ролі Галичини в історії України. С. Томашевський писав про те, що саме Галичина, на відміну від Великої України, зуміла зберегти національно-політичну і культурну самостійність, тоді як на Сході вона була розмита та втрачена. І. Кривецький розвивав концепцію двох самостійних центрів українського політичного і духовного життя — київського і галицько-волинського. В. Кучабський підкреслював суттєві відмінності двох частин України, зумовлені, зокрема, належністю їх до різних світів: католицького і візантійсько-православного. О. Богомолів, С. Данілов, І. Семіволос, Г. Яворська, В. Григор'янц, Є. Муратова у своїх працях розглядають широке коло питань, пов'язаних з соціально-політичними і цивілізаційними характеристиками ісламської цивілізації у Криму та Україні. Питання, пов'язані з цивілізаційними характеристиками, досліджують українські політологи Я. Грицак, В. Котигоренко, А. Мальгін, Л. Нагорна, Ю. Павленко, В. Піддубник, М. Рябчик, Л. Шкляр. Багато уваги приділяв цьому питанню І. Курас. Серед європейських вчених А. Тойнбі, О. Шпенглер, С. Гантінгтон та ін.

Сучасна соціальна доктрина, збагачена як емпіричним, так і духовно-інтелектуальним досвідом минулого, прагне вивчати соціальні, національні та цивілізаційні явища і процеси в призмі теорії та методології конфлікту³. С. Гантінгтон у своїй статті «Зіткнення цивілізацій?» пише про те, що в сучасному світі існує кілька цивілізацій, до яких належать західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-слов'янська, латиноамериканська, африканська. Що конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями, а також дає пояснення, чому це можливо⁴. Сучасна Україна, на думку Гантінгтона, є однією з держав, у якій ці конфлікти можливі. Україна — це держава, в якій присутнє цивілізаційне і регіональне різноманіття. Взаємодія між представниками різних цивілізацій зміцнює їхню цивілізаційну свідомість, а це, у свою чергу, загострює стародавні історії, принаймні сприймані таким чином розбіжності і ворожість. Розходження в культурі і релігії породжують розбіжності з широким колом політичних питань: чи то права людини, чи міграція, комерція чи екологія⁵. Проте основною ідеєю конфліктологів виступає не заклик до розв'язання соціальних чи політичних конфліктів методом насильства, а ідея толерантності, пошуку компромісів як провідних норм поведінки в сучасному світі, насиченому конфліктами і суперечностями. У тому числі і на національному ґрунті.

Кримський політолог А. Мальгін пише: «Поняття «регіон» використовують для позначення великих макрорегіональних зон, які виділяють за культурно-історичним принципом, так говорять про Західну,

Центральну, Південну і Східну Україну»⁶. Автор пропонує кілька варіантів розподілу України на регіони, беручи за основу різні підходи: соціально-економічний, культурно-історичний, культурно-мовний, етнополітичний, електоральний, культурно-політичний. Сучасна територія України може бути умовно розділена на три макрорегіональні зони: Західна, Центральна і Південно-Східна, що приблизно збігається з обрисами Закарпатсько-Галицько-Волинського регіону (сучасні Закарпатська, Чернівецька, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська і Рівненська області), Малоросійсько-Правобережних земель — традиційної України (Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Кіровоградська, Вінницька і Хмельницька області) і Новоросії (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська області й Автономна Республіка Крим)⁷. Кожний з названих регіонів має свої культурно-цивілізаційні відмінності. Не враховувати вплив цивілізаційного фактора на розвиток регіонів і тих політичних процесів, що проходять у них, не можна.

Щоб визначити, які цивілізаційні моделі переважають у регіонах, спробуємо охарактеризувати основні регіони, беручи до уваги головні цивілізаційні фактори. «Цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями, і що найважливіше, — релігією, — пише С. Гантінгтон, — ці розходження складаються сторіччями». Цивілізаційні розходження цих регіонів можуть бути визначені на підставі двох важливих цивілізаційних факторів — мови і релігійної належності. Релігія і мова були і залишаються формою національної самоідентифікації людей, зберігають культурно-цивілізаційні основи й історичну пам'ять народу.

У сучасній українській державі відбувається розвиток багатоконфесійних відносин. Значна кількість населення України (близько 20 млн) сповідують православ'я, що представлене Українською православною церквою Московського патріархату, Українською православною церквою Київського патріархату і Українською автокефальною православною церквою.

Значний вплив має католицизм. Розташовані на території України парафії римсько-католицької церкви поєднують близько одного мільйона віруючих, а Українська греко-католицька церква має приблизно 2 700 парафій і 4,5 млн парафіян. Активність в українському соціумі виявляють представники різних протестантських церков — євангельські християни-баптисти, лютерани, адвентисти й інші, яких, за даними міжнародної євангельської місії, наприкінці ХХ ст. нараховувалося приблизно 2 млн (0,5%) населення Української держави

становлять мусульмани, які здебільшого проживають на території Автономної Республіки Крим. Однак 25% громадян України не належать до жодної з конфесій і вважають себе атеїстами⁸.

Наймозаїчнішим у конфесіональному відношенні регіоном України є Крим, де найбільш динамічно розвиваються православ'я та іслам. За даними Комітету зі справ релігій при Раді Міністрів АРК, православні і мусульманські громади становлять 42,2% і 20,4% відповідно до всіх релігійних організацій півострова.

Відмінною рисою західної макрозони в конфесіональному відношенні є, по-перше, велика релігійність населення і, по-друге, високий відсоток віруючих греко-католиків — прихильників самобутньої західноукраїнської версії християнства⁹. Уніатська церква виникла внаслідок впливу західної цивілізації на західноукраїнські землі, який виявився у нав'язуванні Польщею католицизму й уніатства на цих землях. Останні переважають у трьох галицьких областях і в Закарпатті, хоча на Волині і Буковині населення в основному сповідує православ'я. У центрі релігійність населення виражена слабкіше. Тут на 10 тис. осіб припадає від 5 до 2 релігійних організацій, переважно православних, які знаходяться в юрисдикції Московського та Київського патріархатів. Ще слабша релігійна активність на Південному Сході, де на 10 тис. населення налічується від 2 до 1 релігійної організації. Тут поряд із традиційним православ'ям (Московського патріархату) велике поширення набули протестантські конфесії¹⁰. У Криму за останні 10 років щорічний обсяг релігійної мережі становив у середньому від 60 до 100 релігійних організацій. Усього на півострові зареєстровано 47 конфесій, плінів і напрямів, у межах яких діють 888 релігійних організацій, у тому числі 856 релігійних громад¹¹.

А. Філатов наводить такі дані свого дослідження: «Ситуація в конфесійному середовищі, за належністю до певного віросповідання, має такий вигляд: Російська православна церква — 47,2%, мусульманство (іслам) сунітського напрямку — 9,7%, Українська православна церква Київського патріархату — 8%, Українська православна церква Московського Патріархату — 7,7%, атеїсти — 7,2%, мусульманство (іслам) шіїтського напрямку — 1,7%, Римська католицька церква — 1,3%, свідки Іегови — 1%, протестантські церкви — 0,7%, Уніатська церква — 0,3%»¹². Таким чином, ми бачимо, що справді, різні регіони України мають і різні релігійні особливості.

Розрізняються основні регіони і за мовою, якою користується їхнє населення в побуті. Так, якщо (за М.Дністрянським) на Заході відсоток населення, що вважає своєю рідною мовою українську, становить від 78,1% у Закарпатській, до 97,3% у Тернопільській областях, у центрі

від 57,6% у Києві, до 90,6% у Вінницькій обл., то на Південному Сході цей відсоток коливається від 67,7% у Херсонській до 13,7% у Криму. Тут, навпаки, російську мову назвали рідною від 82,6% у Криму, до 30,4% у Херсонщині, у центрі таких було від 41% у Києві, до 8% у Черкаській обл., на Заході ж російська мова сприймається як рідна лише від 2,5% у Тернопільській, до 10,5% у Чернівецькій обл.¹³.

Соціологічне опитування серед мешканців Сімферополя і його передмість дає результати опитування, які показують, що російська мова є єдиною адекватною сформованою у Криму. Вона є мовою соціального спілкування. Дані соціологічного опитування дають нам таку картину: На питання «Чи володієте Ви українською мовою?» — володію вільно — відповіли 38,3%, розумію, але не розмовляю — 41,3%, не володію — 17,3%. «Як ви володієте мовою своєї національності?» — вільно — 89,3%, починаю освоювати — 1,7%, розумію, але не розмовляю — 4,7%, не володію — 3%. «Чи володієте Ви російською мовою?» — володію вільно — 95,5%, можу порозумітися — 1%, не володію — 3%. «Якою мовою Ви розмовляєте вдома?» — російською — 85,3%, татарською — 8,3%, українською — 5,3, іншою — 1%. «Якою мовою Ви розмовляєте на роботі?» — російською — 92,3%, українською — 2,3%, татарською — 1,3%, іншою — 4%. «Якою мовою ви розмовляєте з друзями?» — російською — 88,7%, татарською — 6,7%, українською — 4,7%¹⁴.

Кримські татари, що представляють ісламську цивілізацію в Україні в Кримському регіоні, постійно підтримують міжнародні відносини з релігійними діячами мусульманського світу і міжнародних ісламських організацій. Ця діяльність почалася в 1991 році, коли був створений меджліс. Приблизно 75% усіх зустрічей членів меджлісу з представниками закордонних ісламських організацій, на яких обговорювалися проблеми кримських мусульман, становлять зустрічі з представниками закордонних організацій ісламських країн¹⁵. До цього часу кримськотатарськими лідерами встановлені тісні взаємини з такими мусульманськими державами, як Туреччина, Саудівська Аравія, налагоджені зв'язки з Об'єднаними Арабськими Еміратами, Кувейтом, Лівією, Іраном та ін. Ці факти підтверджують існування ісламської цивілізаційної моделі в Криму.

Таким чином, вплив західної (на західних територіях), православно-християнської (у Центрі і Південно-Східній частині), а також ісламської (у Криму) цивілізаційних моделей розвитку на сучасну Україну існує. Цей вплив почав виявлятися в нав'язуванні Польщею католицизму й уніатства на західноукраїнських землях у Західному регіоні ще у XVI–XVII ст. Вплив православно-слов'янської цивілізації

підтверджується поширенням і утвердженням православ'я на більшій частині сучасної України. А відродження ісламу, що існує на українських просторах кілька сотень років і має тут тривалу історію, зв'язану з проникненням, розквітом і занепадом на Кримському півострові Кримського ханства, підтверджує існування ісламської моделі цивілізації. У Західному регіоні України переважною цивілізаційною моделлю є модель західної цивілізації, у Центральному і Південно-Східному регіоні України величезний вплив мала і має Росія з властивою саме їй православно-слов'янською цивілізацією. У Криму переважають дві основні цивілізаційні моделі: православно-слов'янська та ісламська. Культурно-цивілізаційне різноманіття регіонів впливає на усі сфери політичного, економічного і культурного життя нової держави.

Наведемо результати дослідження «Донецьк — Львів: соціокультурні ідентичності і практики», проведеного компанією «ДІАЦ» (Донецьк) и Лабораторією соціальних досліджень Центру підтримки приватної ініціативи у Львові¹⁶. Дослідження проводилося з 8 по 18 грудня 2006 р. Для нас теми Донецьк і Львів цікаві тим, що можуть бути названі полюсами Схід та Захід України, відповідно.

У процесі опитування з'ясувалося, що мешканці Донецька більшою мірою почувають себе мешканцями регіону (31%) і міста (16%), меншою мірою — громадянами України (36%). У Львові ситуація така: 71% вважають себе громадянами України, а лише 6% — мешканцями регіону, 17% — мешканцями міста. На питання: «Якщо б Ви могли вибирати, то в якій державі чи об'єднанні держав хотіли б жити?» — більшість донеччан вибрали об'єднаний союз Росії, України, Білорусі та Казахстану 42% (Львів 3%). І знов, об'єднаний СРСР — 22% (Львів — 0%). Більшість львів'ян, навпаки, бажають жити в об'єднаній Європі (ЄС) — 54% (Донецьк — 6%). У своїй власній державі, максимально інтегрованій у різні міжнародні структури, що проводитиме активну зовнішню політику, — 21% (Донецьк — 4%). Мовна проблема і ставлення до історії має такий вигляд: надати статусу другої державної російській мові вважають необхідним 92% респондентів у Донецьку і 14% у Львові, проти — 6% у Донецьку і 84% у Львові. За надання статусу ветеранів війни воїнам ОУН-УПА — 77% опитаних у Львові (1% проти) і 14% донеччан (80% проти).

У зовнішній політиці жителі обох міст дотримуються протилежних орієнтирів. Донеччани вважають головним союзником України Росію — 82% (Львів — 0%), Білорусь — 43% (Львів — 0%). Казахстан — 9% (Львів — 0%), а львів'яни — інші держави — 21% (Донецьк — 3%), Грузію — 14% (Донецьк — 2%), Польщу 8% (Донецьк — 3%). Для донеччан потенційним ворогом виступають США — 39%

(Львів — 0%) і Польща — 6% (Львів — 0%), в той же час для львів'ян таким ворогом є Росія — 51% (Донецьк — 0%).

Кардинально розходяться електоральні симпатії в обох містах. Жителі Донецька готові на виборах проголосувати: за Партію регіонів — 55%, Блок Н. Вітренко «Народна опозиція» — 7%, Комуністичну партію — 4%, БЮТ — 3%. Мешканці центру Галичини готові віддати голоси за БЮТ — 44%, «Нашу Україну» — 12%. Спостерігаються культурні відмінності. Це стосується передусім тих свят, які відзначають. Новий рік, Різдво та Великдень відзначають однаково в обох містах. У Донецьку за популярністю займають Міжнародний жіночий день 8 Березня — 60% (Львів — 32%), День Перемоги — 57% (Львів — 4%), День захисника Вітчизни 23 лютого — 37% (Львів — 10%), День міжнародної солідарності трудящих 1 Травня — 22% (Львів — 0%). У Львові популярні інші свята: Трійця — 58% (Донецьк — 18%), День Святого Валентина — 33% (Донецьк — 9%), День Незалежності України — 22% (Донецьк — 4%).

Найактуальніші соціально-економічні проблеми для мешканців Донецька — висока вартість комунальних послуг (76%), низькі доходи (63%), низька якість комунальних послуг (42%), соціальна незахищеність (35%), низька якість медичних послуг (27%). У той же час львів'ян ці проблеми зовсім не турбують, за винятком низької якості комунальних послуг (25%).

Серед ідей і цінностей, які могли б об'єднати державу, мешканці Донецька виділили зростання рівня і якості життя населення — 46% (Львів — 22%), стабільність, порядок — 11% (Львів — 18%), сильна держава — 30% (Львів — 8%), соціальна справедливість — 25% (Львів — 15%). Для донеччан ідеальна Україна — це насамперед держава, яка забезпечує високий соціальний захист своїх громадян, — 38% (Львів — 18%) і стабільна держава без конфліктів — 33% (Львів — 15%). Для львів'ян ідеальна Україна — це демократична держава, яка не допускає обмеження прав громадян — 34% (Донецьк — 6%) і могутня держава, яка посідає лідерські позиції у світі, — 24% (Донецьк — 19%). Явно, що мешканці Донецька спрямовані у бік соціально орієнтованої держави і несумнівний крен мешканців Львова у бік демократичних принципів¹⁷.

Таким чином, можна констатувати, що мешканці Донецька і Львова як представники різних регіонів України по-різному ідентифікують себе і характеризуються різним соціальним самопочуттям. Вони мають цілком протилежні культурні переваги, електоральні симпатії, зовнішньополітичну орієнтацію. Характерно, що мешканці обох міст здебільшого визнають наявність розколу в Україні: у Донецьку визнали,

що розкол існує, — 34%, скоріше всього існує — 19% (у Львові, відповідно, 30% і 15%). Заперечили: у Донецьку — 8%, вважають, що, скоріше за все, не існує — 15%; у Львові — 3% і 12%, відповідно.

Регіоналізмом та цивілізаційним різноманіттям у їх різних ви-
явах пронизане усе життя України. Цивілізаційне різноманіття ук-
раїнських регіонів становить одну з характерних рис держави. Роз-
виток регіонів пов'язано, насамперед, із загальними процесами
демократизації, розвитку цивільного суспільства, а також зі збережен-
ням регіональних особливостей, регіональної еліти і регіональних
культурно-цивілізаційних традицій.

Визначення стратегії регіонального розвитку держави має від-
повідати її культурній та цивілізаційній ідентичності у глобальному
контексті. На відміну від європейських держав, які вже займають
визначне місце у всесвітньому суспільстві, виходячи із власних націо-
нально-державних інтересів, Україна ще перебуває у пошуку власного
шляху до глобального цивілізаційного простору. Центром цивілізацій-
ної ідентичності України є її цивілізаційна серединність, її серединний
шлях. Враховуючи цивілізаційне різноманіття України, її специфічне,
синергетичне з'єднання різних — екологічної, економічної, політич-
ної, соціальної і духовної сфер, необхідно визначати політичні процеси:

1. Визначаючи подальшу стратегію регіонального розвитку ук-
раїнського суспільства, слід враховувати цивілізаційні розбіжності.
Український народ може утворити національну політичну спільність,
лише зберігаючи свій особливий цивілізаційний шлях, укріплюючи
співдружність етносів, формуючи націю — носія різноманітних ци-
вілізаційних традицій.

2. Цивілізаційні особливості розвитку суспільств, держав та на-
цій впливають на характер явищ й засади їх функціонування, тому
що цивілізації сучасного типу важко уявити в ізолюваному стані. Ци-
вілізаційний чинник стає одним з визначальних у формуванні і ре-
алізації регіональної політики держави.

3. Етноси у державі знаходяться в стані певної взаємодії між со-
бою, набуваючи цивілізаційних ознак спільних рис та характеристик,
але ж спостерігаються й надетнічні впливи. Геополітичний чинник
цивілізаційного вибору впливає на функціонування та розвиток су-
часних українських регіонів.

4. Взаємодія цивілізаційних моделей має вести до їх подальшого
розвитку, формування спільних рис, а не до всіляких конфліктів.

---

¹ Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. — К.:
Освітня книга, 2006. — С. 236.

² Шкляр Л.Є. Еліти та цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — С. 207.

³ Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К.: Світогляд, 2005. — С. 222.

⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 35.

⁵ Там само. — С. 37.

⁶ Мальгін А. Україна: Соборність і регіоналізм — Сімферополь: СОНАТ, 2005. — С. 121.

⁷ Там само. — С. 127.

⁸ Тульський М. Релігійний склад населення України // «НГ — релігії», 2001. — 14 лютого.

⁹ Дністряньський М. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 250.

¹⁰ Мальгін А. Україна: Соборність і регіоналізм. — 2005. — С. 129–130.

¹¹ Бабинов Ю. К вопросу о толерантности в межконфессиональных отношениях // Гражданское общество и религия / Под ред. д.ф.н., проф. О.А. Габриеляна. — Симферополь: Энергия Дельта, 2005. — С. 36.

¹² Філатов А. Цивільна ініціатива і стан міжконфесійних відносин у Криму // Цивільне суспільство і релігія / За ред. д. ф. н., проф. О.А. Габріеляна. — Сімферополь: Енергія Дельта, 2005. — С. 107.

¹³ Дністряньський М. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 230–231.

¹⁴ Філатов А. Цивільна ініціатива і стан міжконфесійних відносин у Криму. — С. 106–107.

¹⁵ Муратова Е. Відродження ісламу в Криму (політологічний аналіз процесу) // Цивільне суспільство і релігія / За ред. д.ф.н., проф. О.А. Габріеляна. — Сімферополь: Енергія Дельта, 2005. — С. 192.

¹⁶ Панченко В. Две Украины // Регион Севастополь. — 2007. — №4. — С. 3.

¹⁷ Там само. — С. 3.